

Larysa Syniavska

**THE ROLE OF N. VON DITMAR IN ORGANIZATION OF WORK OF INDUSTRIAL ENTERPRISES
IN THE EASTERN AND SOUTHERN UKRAINE DURING THE WORLD WAR I**

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Лариса Синявська

**РОЛЬ Н. ФОН ДІТМАРА В ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І
ПІВДНЯ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Abstract. The article defines the role of one of the leading entrepreneurs, scientists and public figure N. von Ditmar in the organization of the industrial enterprises in the East and South of Ukraine during the World War I. It highlights his attitude towards the growing influence of the state in regulating the economic relations and processes as well as to the reorganization of the south-eastern industrial region and the role of industrialists and businessmen in politics. It's showing the attitude of N. von Ditmar to the creation of trade unions and their participation in economic activities.

Keywords: World War I, N. von Ditmar, East and South of Ukraine, government regulation of the economy, military, industry, finance, credit

Перша світова війна продемонструвала необхідність запровадження державного регулювання економічних відносин у сфері переорієнтації роботи промислових підприємств для воєнних потреб. Цей процес супроводжувався певними змінами у стосунках між органами державної влади і представниками підприємницьких кіл суспільства. Одним із найвпливовіших представників гірничопромислової буржуазії Сходу та Півдня України наприкінці XIX - на початку XX ст. був Ніколай фон Дітмар, якого поважали у середовищі російської імперської ділової еліти, технічної інтелігенції. Учень Дмитрія Менделєєва Ніколай фон Дітмар також заслужив визнання у науковому світі. Однак протягом багатьох років його постать залишалася поза увагою дослідників. На початку XX ст. його ім'я зустрічалося у працях науковців, присвячених висвітленню розвитку фабрично-заводської та гірничозаводської промисловости Сходу і Півдня України [4], [9], [10].

У советській та російській історіографії про Ніколая фон Дітмара практично не згадувалося - найбільш вірогідно через його ставлення до большевицького перевороту. Винятками були окремі роботи, присвячені висвітленню історії промислової буржуазії [2],

[3], [12]. Окремі автори ототожнюють Ніколая фон Дітмара із захисником інтересів Донбасу, вказуючи на його заходи, спрямовані на утворення місцевих органів управління [6]. Водночас нині практично відсутні дослідження, де б аналізувалася діяльність Ніколая фон Дітмара упродовж Першої світової війни, його ставлення до посилення ролі держави у регулюванні економічних відносин, до реорганізації управління південно-східним промисловим регіоном із посиленням ролі великих промисловців і підприємців у політичному житті.

Важливою віхою у житті Ніколая фон Дітмара, безперечно, стала тісна співпраця з органами гірничопромисловців Півдня Росії. Під час роботи з'їздів гірничопромисловців він неодноразово обирався секретарем цієї організації та займав інші виборні й адміністративні посади. Завдяки своїй репутації у торгівельно-промисловому світі, Ніколай фон Дітмар у 1906 р. був обраний головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії і пропрацював на цій посаді до 1917 р. Деякий час йому вдалося забезпечити координацію дій промислових концернів Півдня Російської імперії на внутрішньому ринку, створити стратегію прориву продукції гірничо-металургійної галузі на ринки Європи і

Близького Сходу, створити статистичний, технічний, юридичний та санітарний відділи у складі Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Російської імперії та координувати розробку програм будівництва залізниць у Донецькому та Криворізькому басейнах. Саме Ніколай фон Дітмар став ініціатором розгляду питання про страхування робітників від нещасних випадків [11].

Поруч із цим у роки Першої світової війни Ніколаєві фон Дітмару довелося взяти участь у забезпеченні роботи промислових підприємств у справі виконання військових замовлень в умовах зростання обсягів втручання держави в економічні процеси. Попри всі зусилля промисловців і підприємців знайти компроміс у стосунках із дворянською верхівкою не вдалося, вища влада Російської імперії за всяку ціну прагнула зберегти монархію та панівне становище дворянства навіть всупереч інтересам розвитку економіки. Авторитарний характер керівництва в Російській імперії зі значними повноваженнями вищих представників місцевої влади нерідко вступав у протиріччя з прагненнями провідних промисловців і підприємців, особливо у випадках, коли нав'язаний авторитарний стиль керівництва ставав на заваді організації виробництва.

Привертає на себе увагу ставлення представників великої буржуазії до введення реквізицій у Російській імперії. Вже 3 серпня 1914 р. було прийнято зміни до законодавства, що регулювали здійснення реквізиційних заходів. До введення нових правил реквізицією називалося примусове придбання у населення необхідних предметів із виплатою компенсації або видачею розписки на отримання коштів за встановленими тарифами або затвердженими цінами. Реквізиції могли здійснюватися за наказом командуючих арміями, корпусами та фортецями. Згідно нової редакції реквізиціями стало вважатися примусове придбання у жителів предметів чи засобів, необхідних для дій армії, а також залучення жителів до виконання потрібних для армії робіт. Реквізиції могли бути платними або безоплатними. У випадку проведення платних реквізицій оплата мала здійснюватися відразу після отримання товарів або після виконання запланованих робіт [1, 179].

Реквізиції вугілля стали одним із засобів поліпшення становища в економіці Російської імперії, яка не була готова повністю задовольнити потреби війни. У тогочасних

виданнях реквізиція називалася заходом боротьби із спекуляцією [5, 20]. На 40-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії Н. фон Дітмаром відзначалося, що реквізиції вкрай негативно впливали на фінансовий стан і можливість продовження роботи на дрібних підприємствах, що займалися видобутком вугілля. Ці підприємства змушені були скорочувати кількість працівників, а в окремих випадках припиняли роботу [8, 3]. Водночас комісія 40-го з'їзду під головуванням Н. фон Дітмара виділила підкомісію під головуванням Б. Соколова для визначення мінімальних реквізиційних цін на різні види палива [13, 29]. Слід врахувати, що гірничопромисловці були зацікавлені у зростанні мінімальних відпускних цін на вугілля у зв'язку з проведенням реквізиції пального. У визначенні мінімальної ціни на вугілля, за якою мав би розраховуватися російський уряд за конфісковане пальне, гірничопромисловці особливо наголошували на зростанні собівартості видобутку мінерального палива та зменшенні прибутковості копалень. Комісія 41 З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії під головуванням Ніколая фон Дітмара відзначала, що середня прибутковість кам'яновугільних копалень у 1912 р. складала 2,13%, у 1913 р. - 4,98%, у 1914 р. - 3,58%. На основі даних гірничих підприємств та Харківського страхового товариства згадана підкомісія на чолі з Б. Соколовим наголошувала, що ціна матеріалів, необхідних для проведення підготовчих робіт у видобутку, зросла на 60%, а тому загальна ціна сортованого вугілля, видобутого великим вугільним підприємством, розташованим на орендованій землі складала 15,5 коп. за пуд. Підкомісія відзначала, що продуктивність праці працівників на 1916 р. знизилася в середньому на 10%, а оплата зросла на 25%, що дало загальне здорожчання робочої сили на 40% [13, 29].

На 41-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії Н. фон Дітмаром зазначалося, що інтереси великих промисловців вимагали державних Гарантій у справі забезпечення купівлі вугілля та здійснення заходів по його вивезенню. Застосування «реквізиційних нарядів» і «примусових поставок» вугілля з Донбасу ускладнювалося до початку 1916 р., перш за все, неможливістю забезпечити вивезення вугілля з місць видобутку до споживачів [15, 13].

Вище наведені факти свідчать, що монополізація ринку мінерального палива не влаштувала гірничопромисловців, значну частину споживачів та перевізників палива, передусім - залізниці. Тиск з боку уряду у вирішенні цього питання призводив до загострення протистояння. До того ж, розуміння принципової можливості прийняття такого рішення вольовим розпорядженням монарха призводило до збільшення кількості прихильників конституційної монархії чи республіки. Загальна кількість секвестрованих підприємств у кам'яновугільній промисловості Донбасу було відносно невеликим, але сам факт можливості втрати права управління й розпорядження своєю власністю сприяв наростанню протестних настроїв у середовищі підприємців.

Після повалення монархії Н. фон Дітмар підтримав Тимчасовий уряд, неодноразово наголошуючи, що в нових умовах господарювання у великих промисловців і підприємців з'явилися шанси успішніше відстоювати свої інтереси на найвищому рівні. Водночас Ніколай фон Дітмар відзначав, що нерідко розпорядження Тимчасового уряду та органів місцевої влади кардинально відрізнялися одне від одного, породжуючи хаос у роботі промислових підприємств. Для покращення ситуації він вважав за доцільне впорядкувати фінансові розрахунки на основі чіткого виконання законів із визначенням відповідальності за їх порушення та суворим покаранням винних. Це, на його думку, вимагало чіткого впорядкування влади на місцях із захистом урядовців від будь-якого тиску з боку приватних організацій та фірм. Для забезпечення порядку урядовець також вважав за потрібне забезпечити дієвий захист приватної власності з одночасним забезпеченням прав та свобод людини, у тому числі й права на мирні зібрання. Критика Н. фон Дітмара також адресувалася й деяким членам Тимчасового уряду, які, на його думку, ставили свої вузько корпоративні інтереси чи інтереси політичних сил, які вони ставили вище за потребу забезпечити безперебійну роботу промислових підприємств. Досить важливим було впорядкування дій Тимчасового уряду у справі залучення іноземних капіталів для розвитку промисловості Сходу і Півдня України із вжиттям заходів до припинення їх масового вивезення та загального падіння інтересів іноземних інвесторів до фінансування розвитку

підприємств. Наголошуючи, що конфлікт між промисловцями і підприємцями та дворянством залишався однією з ознак «старого режиму» Н. фон Дітмар вказував на необхідність створення дієвого соціального законодавства, яке дозволило б об'єднати зусилля як працівників, так і власників підприємств у справі розвитку промисловості. Це, на переконання Н. фон Дітмара, потребувало додаткових зусиль на забезпечення фінансування відповідних соціальних проектів, без чого неможливо було послабити «гостроту клясової боротьби». Ніколай фон Дітмар наголошував, що ці заходи перешкоджатимуть руйнуванню промисловості, що він розглядав як справу, «вкрай небезпечну» для Росії загалом, так і для пересічних громадян: промисловців та працівників [14,89-92].

Взявши за основу стан справ на листопад 1916 р., Н. фон Дітмар зробив аналіз змін у організації вуглевидобутку у першому півріччі 1917 р. За його словами, з 1917 р. видобуток мінерального палива поступово зменшувався. У якості причини такого стану речей він називав зниження кваліфікації шахтарів із відповідним зменшенням продуктивності праці, що було викликано зменшенням кількості днів виходу працівників на роботу. Незадовільним стало забезпечення шахт деревиною для встановлення кріплень у забоях та залізом, потрібним для завершення підготовчих робіт. Через вплив цих факторів у першому півріччі 1917 р. продуктивність праці зменшилася на 36% у порівнянні із 1916 р., а у порівнянні із початком війни - на 44%. Одним із наслідків цього явища Н. фон Дітмар називав зменшення продуктивності праці на металургійних заводах, оскільки вони не отримували потрібного їм палива. Скорочення поставок палива для цукрових заводів призвело до скорочення обсягів виробництва продукції. З 1917 р. до нестачі палива для роботи цукроварень додалося масове незаконне захоплення земельних ділянок, де раніше вирощувався цукровий буряк, з метою розширення посівів зернових культур. У свою чергу скорочення виробництва цукру призводило до загострення проблем із забезпеченням цим видом продовольства шахтарів. Зменшення обсягів видобутку мінерального палива призводило до скорочення виробництва цегли, необхідної для житлового будівництва. Ця обставина, на думку Н. фон Дітмара, вкрай негативно

впливала на боротьбу із житловим голодом, особливо у великих містах [14, 82-84]. Таким чином, скорочення видобутку вугілля у 1917 р. негативно вплинуло на розвиток і інших галузей виробництва.

Основною причиною економічного колапсу у вуглевидобувній промисловості Ніколай фон Дітмар називав нездатність залізниць забезпечити перевезення потрібного обсягу вантажів. Поруч із цим він критикував у 1917 р. Тимчасовий уряд за його нездатність забезпечити виконання законів. Заперечуючи анархізм, він вказував, що відсутність сильної центральної влади згубно впливала на діяльність вугільних копалень у силу свавілля місцевих урядовців, які, ігноруючи розпорядження Тимчасового уряду, дбали лише про власні інтереси, тим самим, однак, руйнуючи усталені економічні зв'язки, сприяючи посиленню плинності кадрів та зменшенню кваліфікації працівників. Запобіжним заходом розглядалося жорстке забезпечення законності з введенням спрощеного судочинства. Причому такий захід спрямовувався, на думку Ніколая фон Дітмара, не стільки проти робітників, скільки проти місцевих чиновників, які перетворили видобуток вугілля виключно на джерело власного збагачення, не враховуючи потреби та інтереси держави. Він наголошував, що місцеве свавілля зводило нанівець всі досягнення революції, результатом чого стало повалення монархії [14, 85-86].

У той же час частину промисловців і підприємців, принаймні до жовтня 1917 р., не полишала надія на врегулювання всіх спірних питань із урядовими структурами стосовно оплати замовлень скарбниці й отримання у майбутньому відповідної компенсації. Такі надії залишалися одним із стимулів збереження проросійської орієнтації у певного кола ділових людей Сходу і Півдня України. З огляду на це, у середовищі насамперед великих промисловців очікувалося прийняття низки виважених рішень з економічних питань - із врахуванням інтересів буржуазії і в умовах масштабного представлення її інтересів у державних органах. Однак навіть Ніколай фон Дітмар, як переконаний прибічник збереження «єдиної і неподільної» Росії, висловлював прихильність до ідеї обмеження влади монарха. Можна припустити, що спроба монополізувати лівову частину паливно-енергетичного ринку через введення державної монополії на продаж вугілля наблизилася

кінець самодержавства, оскільки значна частина представників великого капіталу були проти такого рішення, справедливо вважаючи, що воно болоче вдарить по їх економічних інтересах.

Неузгодженість роботи заводів і фабрик, загострення фінансової кризи, страйкового руху, посилення безробіття та продовольчої кризи робили ситуацію досить небезпечною: суспільство перебувало на межі масштабної соціальної кризи, яка загрожувала всім членам суспільства. Упродовж 1917 р. частина підприємств перейшла під управління фабрично-заводських комітетів, чия фінансова могутність та відповідальність перед кредиторами не відповідали ніяким вимогам. Безвідповідальність значної частини їх членів призводила до руйнування виробництва - із втратою як виробничих потужностей, так і кваліфікованих працівників та виробничих зв'язків. Тимчасовий уряд віддавав перевагу введенню державного управління на ключових підприємствах. Водночас значна частина попередніх державних замовлень була анульована без фактичного забезпечення відповідної компенсації власникам підприємств. Поступовий розлад системи управління гірничо-видобувними підприємствами, сформованої до Першої світової війни, призвів до активізації різних аферистів, що прагнули перебрати на себе управлінські функції, маючи на меті передусім збільшити власні статки, а не покращити організацію вуглевидобутку. До того ж, «революційна діяльність» ставала для частини з них досить непоганим прикриттям справжніх мотивів участі в управлінні гірничо-видобувними підприємствами.

14 серпня 1917 р. на засіданні Державної наради Ніколай фон Дітмар стверджував, що негативним наслідком революції було повне руйнування державного апарату. Це призвело до того, що, за висловом політика, «безвідповідальні особи», не маючи професійних знань, втручалися у виробничий процес, позбавляли роботи інженерно-технічних працівників та кращих робітників, які виступали проти анархії на виробництві. Порушуючи норми техніки безпеки та ігноруючи послідовність виробничих процесів, такі особи призводили до зупинки підприємств або ж до їх фінансового краху. На підприємствах поширилися випадки самочинного утворення різних комітетів, які здійснювали накладення штрафів та займалися

тероризуванням адміністративного апарату, позбавляючи посад найкращих адміністраторів і тим самим додатково руйнуючи виробнич зв'язки [14, 93].

На тій же нараді 14 серпня 1917 р. Николай фон Дітмар різко засудив введення «самочинними комітетами» нових податків та зборів, а також штрафних санкцій, що, на його думку, вкрай негативно відбивалися на розвитку промисловости і дестабілізували економічну ситуацію. Такі дії він називав діяльністю «ворогів революції», які прагнули до руйнування держави [14, 93-94]. Але вже 9 вересня 1917 р. на засідання Малої Ради Української Народної Республіки (під тиском представників соціал-демократів) було прийняте рішення про «передачу у завідування крайових органів влади найважливіших галузей промисловости» та про «оподаткування великого капіталу і майна та конфіскацію військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави». Поруч із цим затверджувалося рішення про «скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів» [7, 284]. Фактично мова йшла про передачу управління промисловими підприємствами місцевим виробничим комітетам, чий вплив на розвиток промисловости так лякав великих промисловців і підприємців.

У 1917 р. член Держради Російської імперії Николай фон Дітмар доклав немало зусиль для реалізації ідеї адміністративного об'єднання Донецького басейну. У липні 1917 р. за участю Н. фон Дітмара було скликано Установчий обласний з'їзд постачання Донбасу, головною метою якого було створення єдиного домінуючого органу управління економікою. Водночас, як прихильник ідеї «єдиної і неподільної» Росії, Н. фон Дітмар негативно ставився до контролю над видобувною промисловістю з боку Української народної Республіки. Він наголошував на необхідності комплектування уряду особами, які займали чітку проросійську позицію, орієнтуючись на збереження єдиної Російської держави. Вважав, що соціальне забезпечення інтересів робітників є досить важливим, оскільки це дозволяло забезпечити стабільну роботу промислових підприємств. Критикуючи царський уряд за відсутність достатньої уваги до інтересів і потреб пересічних працівників, Н. фон Дітмар наголошував на необхідності заохочення

підвищення продуктивності праці та «індивідуальної ініціативи», спрямованої на покращення організації виробництва [14, 91].

Загалом упродовж Першої світової війни Н. фон Дітмар виявив ознаки і здібності топ-менеджера у сфері гірничої справи та металургійного виробництва. Поєднані із ґрунтовними теоретичними знаннями та практичними навичками, вони забезпечили йому можливість здійснювати серйозний вплив на діяльність промислових підприємств Сходу і Півдня. Ця діяльність спрямовувалася на підтримання й розширення економічної діяльності. Попри захист інтересів великих промисловців і підприємців Н. фон Дітмар виступав за розширення прав робітників. Водночас він виступав противником розгортання страйкового руху, вважаючи, що такі дії призводили до занепаду промисловости.

Звинувачуючи як царський уряд, так і Тимчасовий уряд у несприяттві розвитку промислових підприємств Сходу і Півдня України, Н. фон Дітмар також виступав проти втручання уряду УНР у роботу промисловости, вважаючи, що це може призвести до повного краху промислового виробництва. Його ідея створення окремих органів управління промисловістю Півдня України була спричинена, зокрема, небажанням підкорятися робітничим комітетам та самовисуванням. Виступаючи як топ-керівник, він прагнув, насамперед, до збереження промислових потужностей та кваліфікованих кадрів. Пропрацювавши тривалий час у сфері промислового виробництва, Н. фон Дітмар досить болісно сприймав його поступовий занепад в означений період.

Bibliography and Notes

1. Авербах О. И., *Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы. Манифесты. Рескрипты. Указы Правительствующему Сенату. Распоряжения и Постановления Министров и др.*, Вильна 1915, 700 с.

2. Бондаренко Е. Л., *Съезды горнопромышленников Юга России - крупнейшая представительная организация монополистического капитала России*, «Вестник Московского университета», Серия 8, Москва 1961, № 1, с. 52-59.

3. Боханов А. Н., *Деловая элита России 1914 г.*, Москва 1994, 274 с.

4. Гнедич А., Аксенов С., *Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской Губерши.*

Вып. 1: Количественное и качественное развитие производства. Перечень промышленных заведений Харьковской губ., Харьков 1899, 48+198 с.

5. *Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения, Москва 1915, 24 с.*

6. Корнилов В. В., *Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта, Харків: Фоліо 2011, 603 с.*

7. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 томах, Том 1: 4 березня - 9 грудня 1917 р., Київ: Наукова думка 1996, 589 с.*

8. *Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями / Доклад комиссии XI съезду горнопромышленников юга России, [в:] «ХЪ съезд горнопромышленников юга России», Харьков 1916, с. 1-4.*

9. Фомин П. И., *Горная и горно-заводская промышленность Юга России: в 2 томах, Том 2: История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года, Харьков: Хозяйство Донбасса 1924, 203 с.*

10. Фомин П. И., *Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников юга России, Харьков 1908, 173 с.*

11. *Чествование Н. Ф. фон Дитмара и А. И. Фенина: [25-летие деятельности в горной промышленности], «Харьковские губернские ведомости» 1914, 3 декабря.*

12. Шепелев Л. Е., *Крупная буржуазия в России (конец XIX в. - 1914 г.), Москва: Наука 1992, 279 с.*

13. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Фонд 2161, Оп. 1, Спр. 1, 44 арк.*

14. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Фонд 2161 Оп. 1, Спр. 13, 98 арк.*

15. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Фонд 896 Оп. 1, Спр. 2, 243 арк.*

